

HET LAND VAN HERLE

Tijdschrift en contactorgaan

voor vrienden en beoefenaars van de historie van oostelijk Zuid-Limburg

Heerlens gemeente-archivaris Jo Jamar nieuwe rijksarchivaris in Limburg

Als dit nummer van het Land van Herle verschijnt, is Heerlens gemeente-archivaris drs. J.T.J. Jamar alweer een halve maand uit functie. Na ruim zeventien jaar was Jo Jamar (47) toe aan een nieuwe uitdaging. Sinds 15 september is hij de nieuwe rijksarchivaris in Limburg met Maastricht als werkplek. Ook aan Jamars redacteurschap van het Land van Herle komt hiermee na zeventien jaar een einde. Als gemeente-archivaris en directeur van het Thermenmuseum was Jamar intensief bezig met de historie van Heerlen en de beschrijving daarvan in woord en beeld, reden voor de redactie met de

geboren Sittardenaar kort terug te blikken op zijn activiteiten in gemeentelijke dienst. Op 22 april 1974 kwam Jamar, die klassieke taal- en letterkunde studeerde in Nijmegen, in dienst van de gemeente als opvolger van drs. L. van Hommerich. Museum en archief waren destijds aanzienlijk kleiner behuisd in de Stadsschouwburg. Maar al in 1975 werd besloten museum en archief in een gloednieuw gebouw onder te brengen. Jamar was van het begin af aan betrokken bij het opstellen van het programma van eisen voor wat nu bekend

staat als het in 1977 geopende Thermenmuseum. “Het was bijzonder aardig om je eigen inzichten te realiseren, al vind ik het nog altijd jammer dat door de bezuinigingen één van de drie expositiezalen uit de plannen werd geschrapt”, zegt de nieuwe rijksarchivaris in Limburg. Die derde zaal was bedoeld een permanente expositie over de geschiedenis van Heerlen ná de Romeinse tijd. Ook die periode is volgens Jamar zeer interessant en niet in de laatste plaats de twintigste eeuw, toen Heerlen zich door de opkomst van de mijnindustrie in bijzonder snel tempo ontwikkelde van dorp tot stad. Volgens Jamar denkt de Heerlenaar, en ook het gemeentebestuur, dat zijn stad geen geschiedenis heeft. “Dat is niet waar, het is alleen een jonge geschiedenis”. De Heerlenaar is volgens Jamar ook niet trots op zijn stad, maar hij vindt Heerlen “kil en koud”. “Zaken die er zijn krijgen niet de aandacht die ze verdienen. Met name de architectuur zou meer aandacht mogen krijgen”. Met name op dat gebied komt volgens Jamar tot uiting dat de Heerlenaar en zijn gemeentebestuur onvoldoende oog hebben voor de geschiedenis van hun stad. Volgens Heerlens oud-gemeente-archivaris zijn er bijvoorbeeld nauwelijks nog gebouwen te vinden die herinneren aan de tijd dat de mijnen in bedrijf waren. “Het lijkt wel of men zich er voor heeft geschaamd, terwijl toch de opkomst en de welvaart van de stad aan de mijnen te danken was”. Het voorbeeld bij uitstek is volgens Jamar het verdwijnen van de Witte Boerderij, het oude hoofdkantoor van DSM in het centrum van de stad. Dit markante gebouw werd gesloopt, en wat rest is nog steeds niet meer dan een gapend gat in het hart van de gemeente. Maar ook andere oude, vaak prachtige panden, zoals het in 1911 gebouwde (oude) Gewestelijke Arbeidsbureau aan de Geleenstraat, werden tot verdriet van Jamar gesloopt. Dat panden soms moeten wijken kan hij wel aanvaarden, alleen is datgene wat er voor in de plaats komt meestal beduidend minder van kwaliteit, zoals in het geval van het Arbeidsbureau een parkeergarage. Als restanten van het verleden bewaard blijven, dan komt dat ook nog vaak door acties van inwoners. Op die manier werden de oude mijnwerkerswoningen in Leenhof voor de sloop gered. Een volgende ‘doodzonde’ dreigt echter, waarschuwt Jamar. Het gemeentebestuur is van plan de door de bekende architect Jan Stuyt ontworpen oude mijnwerkerswoningen op de Molenberg, een schitterende wijk, qua architectuur, met een duidelijke achterliggende filosofie, te slopen. “Die woningen zouden uit- en opgeleefd zijn. Ik vraag mij af of de bewoners daar ook zo over denken”, merkt Jamar op. Natuurlijk gebeuren er ook goede dingen op het gebied van de architectuur. Het nieuwe gebouw van de Kamer van Koophandel en de bibliotheek op het Zwarte Veldje vormen er het bewijs van. En ook het herstel van de bebouwing rond het Kerkplein vormt volgens Jamar een verbetering. Het mag duidelijk zijn: de architectuur behoorde heel duidelijk tot het arbeidsveld van Jamar, met name in de laatste jaren. Er is op dat gebied nog zeer veel wat de

moeite waard is in de stad, zo oordeelt Heerlenaar Jamar. Het is ook niet toevallig dat zijn laatste werkzaamheden in Heerlen met architectuur te maken hebben. Dat waren het samenstellen van een architectuurkaart van de stad en het schrijven van een artikel in dit blad over het door de bekende architect F.B.J. Peutz (1896-1974) voor zijn eigen gebruik ontworpen woonhuis Op de Linde op de hoek Kruisstraat-Lindestraat. Als gemeente-archivaris beschouwde Jamar het eerder als zijn taak allerlei materiaal te bewaren, toegankelijk te maken en beschikbaar te stellen voor het publiek, dan het plegen van geschiedschrijving. Desalniettemin verschenen in de afgelopen zeventien jaar bijna zeventig publicaties van zijn hand, waaronder twee artikelen over de geschiedenis van de archeologie in Limburg en een boekje over de Thermen. Daarnaast verrichtte hij veel redactioneel werk, en vergden ook de diverse exposities (zoals die over Heerlen in de oorlog en Heerlen in Vogelvlucht) en de medewerking aan de productie van videofilms over Heerlen (Heerlen in de oorlog, de Romeinse weg, Heerlen vroeger en Heerlen vanuit de lucht) veel onderzoek. Veel van dat werk vloeide natuurlijk ook direct voor uit het directeurschap van het museum. Daar ging meer tijd in zitten dan in het archief, dat inhoudelijk minder aandacht kreeg. Jamar's dubbelfunctie was hier debet aan. De financiële zorgen van de gemeente maakten dat zijn pleidooi voor het aanstellen van een conservator, belast met de dagelijkse werkzaamheden van het museum, niet werd gehonoreerd. Pas dit voorjaar kwam daarvoor de financiële ruimte vrij. Jamar zelf had inmiddels al voor het archief gekozen, onder andere om dit de aandacht te geven die het jarenlang noodgedwongen moest ontberen. De splitsing van beide functies werd op 15 april een feit. Kort daarna kwam de vacature voor rijksarchivaris in Limburg en Jamar hoefde zich niet lang te bedenken. Verandering van spijs doet eten. Als gemeente-archivaris wilde Jamar meer aandacht gaan besteden aan het verzamelen van niet-officiële stukken, materiaal dat hij ook van groot belang acht voor de geschiedschrijving van de stad. Die taak is nu voor zijn opvolger weggelegd. Als rijksarchivaris in Limburg verbreedt Jamar zijn horizon. De redactie van het Land van Herle wenst hem alle succes toe in zijn nieuwe werkkring.

De Redactie

Neogotiek in Heerlen en in het bijzonder de neogotische kapel van het Savelbergklooster *

Neogotiek speelde in de periode 1850-1900 een vrij dominante rol in de katholieke kerkebouw in Nederland. Het herstel in 1853 van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland en een algemeen gestelijk herstel van het rooms-katholicisme gaven daartoe in Nederland belangrijke impulsen.¹ Met recht worden neogotische kerken symbolen van actieve katholieke emancipatie genoemd, in tegenstelling tot de producten van de voorafgaande perioden van neoclassicistische aanpassing en schuilkerkenmentaliteit. Ook de omgeving van Heerlen zag menige neogotische parochiekerk verschijnen, ondermeer door factoren als bevolkingsgroei, bouwvalligheid, royale giften door de plaatselijke 'haute finance' en overheidssubsidies. Als voorbeelden zijn te noemen Amstenrade (1852-1853), Bocholtz (1869-1873), Jabeek (1858-1859), Vijlen (1860-1862), Waubach (1868-1877), Doenrade (1871), Merkelbeek (1877-1878), Schinveld (1889) en Hoensbroek (1906).

Neogotiek in Heerlen

Limburgse steden als Maastricht, Roermond en Sittard werden rijkelijk voorzien van neogotiek. De stad Heerlen daarentegen kent slechts zeer weinig voorbeelden. De belangrijkste oorzaak van de schaarse aanwezigheid is de late stedelijke ontwikkeling van Heerlen en daarmee de late totstandkoming van nieuwe parochies en rectoraten aan de steeds verder opschuivende periferie van de stad, voornamelijk in de twintigste eeuw.² De neogotiek kreeg hierdoor weinig kans meer, omdat zij toen steeds verder werd teruggedrongen door andere, nieuwe tradities in de kerkebouw. Bovendien was de Pancratiuskerk in de vorige eeuw een solide gebouw en deze kerk was geenszins aan vervanging toe. Een vergroting door Jos. Cuypers (1861-1949) in de jaren 1901-1903 met een neoromaans koor en transept is derhalve een logische bouwhistorische ontwikkeling. Dat Heerlen geen neogotische parochiekerken kent, is dus niet zo verwonderlijk.

Toch is er in Heerlen neogotische kerkebouw geweest, maar dan buiten het parochiële verband. De twee voorbeelden die Heerlen bezit, zijn beide voortgekomen uit het liefdewerk van Mgr. Petrus Joseph Savelberg (1827-1907)³ en de daarvoor in het leven geroepen congregaties van de Kleine Zusters (1867) en Broeders (1872) van de H. Joseph. Het zijn de kapel van het Savelbergklooster (1878-1879) en de kapel van Huis de Berg (1919-1920), beide gelegen aan de Gasthuisstraat (zie afb. 1 en 2). In de profane Heerlense bouwkunst heb ik drie voorbeelden kunnen vinden. Het pand nr. 50 aan de Sittarderweg, het pand nr. 55 aan de Geleenstraat en het zogenaam-

*Afb. 1.
De kapel van het
Savelbergklooster
(1878-1879), Gast-
huisstraat 2.
(foto: collectie Ar-
chiefdienst Gemeente
Heerlen)*

de Huis Hennen aan de Geleenstraat, op de plaats ongeveer waar tegenwoordig de kledingzaak Wibra is gehuisvest en dat in de jaren twintig reeds werd gesloopt (zie afb. 3, 4 en 5).

De laatst genoemde panden zijn voorbeelden van trendvolgving. Het doel van de stijl is in het slechtste geval ornamentenplakkerij, in het beste geval het oproepen van een bepaalde sfeer of het uitdrukken van affectie met een katholieke huisstijl uit de negentiende eeuw. Met name het Huis Hennen (1872-1877), herinnert meer aan de romantiserende neogotiek van Walpole's Strawberry Hill (1747-1777) en de vroege Nederlandse voorbeelden uit het tweede kwart van de negentiende eeuw, waarbij men streefde naar het pittoreske, dan aan een serieuze poging gotiek toe te passen. Mogelijk werd hier de neogotische gevel als het ware tegen een bestaand pand aangeplakt.⁴ Het laatste geldt zeker voor het pand Sittarderweg 50 (verbouwd rond 1920). Duidelijk valt hier te constateren dat dit niet het werk van een architect is geweest, maar van stucadoors. Deze hadden mallen ter beschikking waarin de neogotische ornamenten bijvoorbeeld in cement gegoten werden. Deze vormen werden vervolgens tegen de gevel geschroefd of geplakt.

*Afb. 2.
De kapel van Huis de
Berg (1919-1920),
Gasthuisstraat 45.
(foto: collectie Ar-
chiefdienst Gemeente
Heerlen)*

Het meest geslaagde voorbeeld van deze drie is in elk geval het pand Geleenstraat 55 (± 1900) te noemen. Dit is van de hand van architect Jos. Seelen (1871-1951), die van 1900-1913 de eerste gemeentearchitect van Heerlen was.⁵ Seelen werd opgeleid bij de Cuyperiaanse bureau's van E.J. Margry - A.A.J. Margry - J.M. Snickers en van N. Molenaar.⁶ Dit verklaart de evenwichtige vormtaal en de eerlijkheid van materiaalbehandeling (baksteen en hardsteen). Hoewel het oorspronkelijk een woonhuis is geweest en geen winkelpand, kan men dit hieruit nog steeds afleiden.

Van de twee voorbeelden van neogotische kerkebouw is vooral de kapel van het Savelbergklooster, Gasthuisstraat nr. 2 een interessant object. Tot nog toe nam zij een vrij onopvallende plaats in de Heerlense bouwgeschiedenis in. Pogingen door mij in 1987 ondernomen iets te weten te komen over haar bouwgeschiedenis konden daar vooralsnog geen verandering in brengen, omdat pater Hendriks, destijds rector van het Savelbergklooster, slechts uit de bestaande literatuur kon citeren. Volgens hem waren in het archief van de Kleine Zusters van de H. Joseph geen gegevens over de bouw van de kapel bewaard gebleven. De schoonmaakbeurt die de gevel

*Afb. 3.
Pand Sittarderweg 50.
(foto: collectie Archiefdienst Gemeente Heerlen)*

onlangs heeft ondergaan bracht echter elementen onder de aandacht die opnieuw vragen oproepen. Met name het gebruik van klassiek gotische vormtaal in de venstertraceringen en het gebruik van terracotta-profielstenen in vensterlijsten, daklijst en in de archivolts tussen deuren en wimberg vielen na de schoonmaak door de kleur weer in het oog.⁷ De eerste vraag die - althans bij mij - spontaan opkwam, is wie de architect van de kapel was. De beantwoording van die vraag zal ik beginnen met een stelling: "Om verschillende, hieronder te beschrijven redenen is de architect van de kapel zeer waarschijnlijk dezelfde als de architect van het niet meer bestaande, eerste raadhuis van Heerlen (1878-1941), namelijk Johannes Kaijser (1842-1917)".⁸ Ik moet hier zeggen 'zeer waarschijnlijk' omdat noch in de literatuur, noch in de archieven, noch in de eigentijdse lokale periodiek (de Limburger Courier), de naam van de architect van de kapel expliciet te achterhalen is.

De bouwgeschiedenis van de kapel van het Savelbergklooster

De studies over leven en werken van Mgr. Savelberg bevatten gegevens over de bouw van de kapel. In 1909 schreef J.L. Jansen

*Afb. 4.
Pand Geleenstraat 55.
(foto: collectie Archiefdienst Gemeente Heerlen)*

CssR: 'Den 15 Augustus 1878 werd onder groote deelneming der geheele gemeente en van een groot aantal priesters uit den omtrek door den Pastoor van Heerlen de eerste steen gelegd der nieuwe kapel'.⁹ Uit de aantekeningen in de door Mgr. Savelberg bijgehouden beknopte kroniek citeerde Jansen vervolgens: 'Den 19 Juni 1878, Octaafdag van het feest van het H. Sacrament, werd onze Kapel, onder grooten toeloop van volk van heinde en verre, door onzen Zeer-Eerw. Pastoor Franc. Xav. Savelberg plechtig ingezegend onder den titel van het Allerh. Hart van Jezus.' Jansen voegde hieraan toe dat Mgr. Savelberg vergat aan te tekenen dat diens oude studiegenoot, de latere deken van Kerkrade, Mgr. Deutz, bij gelegenheid van de inzegening een toespraak in de open lucht hield.¹⁰ In de tweede uitgave van genoemd werkje in 1928, verbeterd en vervolledigd door H. Mosmans CcssR, wordt het bovenstaande aangevuld: 'Tot den bouw der kapel werd eerst 11 januari 1878 besloten' en 'De kapel, evenals het groote Kneippgebouw, is gebouwd door bovengenoemden Br. Franciscus (gest. 2 Aug. 1897)'.¹¹ In de door Mosmans in 1937 gepubliceerde en opnieuw aangevulde versie werd vervolgens nog vermeld dat Savelberg op 6 januari 1878

Huis Hennen Geleenstraat

*Afb. 5. Het inmiddels verdwenen Huis Hennen aan de Geleenstraat.
(foto: collectie Archiefdienst Gemeente Heerlen)*

aan zijn broer Balthasar schreef: 'Aan de kapel, die ik in 't zin had, kan ik niet denken omdat er in mijn beurs een onmetelijke leemte ontstaan is'. Maar de kapel kwam spoediger tot stand dan men had durven denken, want nog geen week later, namelijk op 11 januari 1878, werd tot de bouw besloten. De genoemde mededeling uit 1928 dat broeder Franciscus de kapel zou hebben gebouwd, verving Mosmans in 1937 door 'De broeders hadden aan den bouw meegeholpen'.¹² We weten nu wanneer tot de bouw is besloten, de eerste steen is gelegd, de kapel plechtig is ingewijd en dat de broeders aan de bouw meehielpen. Pogingen om in de betrokken archieven meer gegevens op te sporen leidden tot niets, behalve tot de ontdekking dat de kapel voor een bedrag van 15.880 francs gebouwd werd, inclusief reparaties aan het zuster- en broederhuis.¹³ Bij het huidige onderzoek was ik dus aangewezen op andere bronnen.

Daartoe wil ik enkele aspecten van de bouwgeschiedenis belichten. Zoals reeds vermeld, had Mgr. Savelberg reeds enige tijd een nieuwe kapel voor zijn jonge congregatie in gedachten. Tot die tijd moest men zich behelpen met een bidkamer, want meer was het niet, in huis 'De Kroon', het moederhuis van de congregatie. 'Hier kwam O.L. Heer zijn intrek nemen in de grootste armoede', citeerde Mosmans.¹⁴ Financiële omstandigheden lieten de bouw van een nieuwe kapel echter niet toe, zoals Mgr. Savelbergh op 6 januari 1878 aan zijn broer schreef. Opvallend is dat men slechts enkele dagen later, op 11 januari 1878, besloot een nieuw bedehuis te

bouwen. Kennelijk was de Dienaar Gods, zoals Mgr. Savelberg in de regel genoemd wordt, er in geslaagd de begroting voor een kapel rond te krijgen. Hoe zou hem dit gelukt zijn? Van overheidswege kon hij geen subsidies verwachten omdat het een particulier en geen openbaar gebouw was.¹⁵ In het algemeen was de jonge congregatie aangewezen op de bijdrage van weldoeners, die hij dan zelf opzocht. Mosmans noemde in dit verband de weduwe Vijgen-Savelberg, de families Pluijmakers, Brewers, Stassen, Scheelen, Schroeder en de gebroeders Vijgen.¹⁶ Dat de kapel vooral door middel van particuliere giften tot stand kwam, blijkt uit het gegeven dat de weduwe Cambresy de bouw krachtig steunde en uit de vermelding dat de 'kosten werden gedekt door vrijwillige giften en eigene fondsen'.¹⁷ In die tijd was dit voor leken een zeer gebruikelijke manier om op een voor iedereen zichtbare manier een daad van geloof te stellen. Dit kon zelfs zulke vormen aannemen, dat een ingenieur van Waterstaat die toezicht hield op de bouw van een nieuwe kerk in Vijlen (1860-1862), vermeldde dat deze parochie 'zeer goeude ingezeten (bevatte), die als het ware wedijverden om mede te werken tot het tot stand brengen van een goed Kerkgebouw'.¹⁸ In welke mate geldt dit voor Heerlen? Ondanks de schrijnende armoede was Mgr. Savelberg toch reeds herhaaldelijk in staat geweest panden te kopen of te laten bouwen. In 1874 kon hij het pand dat voor verpleging werd gebruikt kopen en in 1875 het gehuurde deel van huis 'De Kroon'. In 1877 werd besloten tot uitbouw van het laatstgenoemde pand. De kosten bedroegen 15.400 francs, waarin de Heerlense bevolking ongeveer 6.000 francs bijdroeg.

Men kan zich afvragen hoe Mgr. Savelberg het steeds voor elkaar kreeg de bevolking te mobiliseren. Buiten de ongetwijfeld grote inspanningen van de congregaties (huis aan huis-collectes) en de uitstraling die de Dienaar Gods moet hebben gehad, moet de positie die de familie Savelberg met name in het vierde kwart van de vorige eeuw in Heerlen innam niet onderschat worden. Een broer van de Dienaar Gods, Mathias Josef Savelberg was van 1869 tot 1894 burgemeester van Heerlen.¹⁹ Mgr. Savelberg was sedert 1865 kapeiaan van de Pancratiusparochie en lid van de St. Vincentius-vereniging.²⁰ Franciscus Savelberg, een neef van de Dienaar Gods, was van 1863 tot 1888 pastoor en later deken van de Pancratius-parochie.²¹ Dit toont dat de Savelbergs belangrijke posities, zo niet sleutelposities bekleedden in het openbare en katholieke leven in Heerlen. Posities die hen in staat stelden om vanuit de autoriteit van hun ambt de bevolking van Heerlen aan te spreken en een beroep te doen op haar milddadigheid.

De architect: Johannes Kaijser?

Laten we ons vervolgens buigen over de vraag wie de architect is geweest. In de tijd dat de kapel gebouwd werd komen voor Limburg slechts een beperkt aantal architecten in aanmerking die eventueel

Afb. 6. De kapel van het Savelbergklooster: terracotta profielsteen in de daklijst en de vensterlijsten. De traceringen in de vensters zijn klassiek gotisch. (foto: collectie Archiefdienst Gemeente Heerlen)

een kerkje in zulk een vormentaal konden ontwerpen.²² De bouw van de kapel valt echter in een periode waarin de werkzaamheid van Johannes Kaijser in de provincie Limburg, of het bisdom Roermond zo men wil, een hoogtepunt kende. Zodanig zelfs dat voor het tijdvak 1875-1890 sprake is van absolute dominantie. Zo beschouwd ligt Kaijser als eventueel architect van de kapel van het Savelbergklooster het meest voor de hand.

Aannemelijker wordt dit als we denken aan de bouwgeschiedenis van het eerste raadhuis in Heerlen.²³ In 1877 werden hiervoor de voorbereidingen getroffen en in de jaren 1878-1879 werd dit naar ontwerp van Kaijser gebouwd. Via burgemeester Savelberg is de weg naar de congregatie van diens broer maar zeer kort. Aangezien Mgr. Savelberg begin 1878 een kapel reeds enige tijd 'in 't zin had' is contact hierover met architect Kaijser een reële mogelijkheid. Bovendien was Kaijser een van de vertegenwoordigers van een architectuur die met de herleving van de gotische bouwkunst streefde naar een herstel van een maatschappij op katholieke grondslag.²⁴ Iets dat getuige de verzuiling uiteindelijk niet lukte. Maar, evenals de opkomst van de congregaties in de negentiende eeuw leverde de herleving van de kerkelijke (bouw)kunst wel een bijdrage aan de aanzienlijke verbreding van de maatschappelijke invloed van het religieuze leiderschap van de katholieke kerk.²⁵ In die zin was Kaijser een voor Mgr. Savelberg alleszins acceptabel architect, te

meer daar de architect met de support van deken Rutten van Maastricht over een sterke 'clericale geloofsbrief' beschikte.²⁶ Maar ook praktische redenen wijzen naar Kaijser. Voor de bouw van het raadhuis tekende Kaijser voor het hoofdtoezicht.²⁷ Het zou voor hem een kleine moeite zijn de werkzaamheden voor de kapel in de Gasthuisstraat in het oog te houden. Dit kon als het ware in één moeite door geschieden als hij toch al in Heerlen was. Het dagelijks toezicht zal in dit geval zijn gehouden door een van de broeders die volgens Mosmans meehielpen aan de bouw, in casu de door Jansen genoemde broeder Franciscus.²⁸

Heel frappant is in dit verband dat de bouwgeschiedenis van de kapel nagenoeg synchroon liep met die van het raadhuis, zij het dat met de kapel later werd begonnen. Maar de plechtige inwijding van beide gebouwen wordt slechts door twee dagen van elkaar gescheiden, respectievelijk 16 juni 1879 voor het raadhuis en 19 juni 1879 voor de kapel.²⁹

Opvallend is verder dat de bouw van de kapel om een of andere reden buiten het kasboek van de congregatie over de jaren 1872-1889 werd gehouden. Ook dit gaf dus geen uitsluitsel over de architect.³⁰ Het is goed mogelijk dat Kaijser letterlijk pro deo heeft gewerkt. In de tweede helft van de negentiende eeuw kwam het regelmatig voor dat katholieke architecten voor hun werk geen honorarium vroegen en op die wijze wilden bijdragen aan het hoge doel, vooral daar waar de financiële mogelijkheden beperkt waren.

Al deze opmerkingen zouden hun kracht verliezen als er niet aan het gebouw zelf stylistische elementen zijn aan te duiden die naar de hand van Kaijser verwijzen. Uit oude afbeeldingen blijkt dat het exterieur in zijn originele vorm tot op heden is gehandhaafd, zij het dat in 1897 een afzonderlijke kapel voor de broeders werd aangebouwd. Deze sloot rechthoekig aan op die der zusters, zodat men vanuit beide kapellen uitzicht had op het hoofdaltaar. Het gebouw zelf kan dus goed als bron gebruikt worden. Zoals reeds gezegd zijn er elementen aan de kapel die opvallen: de klassiek gotische venstertraceringen, de terracotta-profileringen, de dakruiter en de representatieve ingangspartij (zie afb. 1). Al deze elementen zijn in het oeuvre van Kaijser terug te vinden, maar belangrijker nog: ze komen volledig overeen met diens ontwikkeling in materiaalgebruik. In zijn vroege ontwerpen staat Kaijser vooral onder invloed van zijn leermeester Pierre Cuypers en gebruikt hij voor zijn ontwerpen vooral de vormen van de dertiende eeuwse Franse gotiek. Een prachtig voorbeeld daarvan is de basiliek van Onze Lieve Vrouw van het Heilig Hart te Sittard (1875-1876). Kaijser ontwikkelt vervolgens aan het eind van de jaren zeventig in de Nederlandse kerkebouw een unieke variant en maakt zich daarmee los van de Cuyperiaanse doctrine.³¹ Gelijktijdig met de kapel van het Savelbergklooster wordt in Rotterdam de H.H. Martelaren van Gorcum gebouwd waarbij Kaijser gebruik maakt van geglazuurde baksteen

Afb. 7. De kapel van het Savelbergklooster: terracotta profielsteen in de archivolt. (foto: collectie Archiefdienst Gemeente Heerlen)

om de vensternebben in de voorgevel te profileren. Kaijser laat zich hierbij inspireren door de Noordduitse baksteengotiek. Deze variant gebruikt hij op uitbundige manier in de H. Verlosser en St. Barbara (1882-1884) in Rotterdam, Borgharen (1887-1888), het Maria-park (1891) te Sittard en de St. Paulus Bekering (gewijd 1893) te Vaals. Keren we terug naar de kapel in Heerlen dan zien we ook hier een gebruik van gekleurde steen, namelijk terracotta-profielstenen in de daklijst, de vensterlijsten en de archivolt (zie afb. 6 en 7). Terracotta is feitelijk ongeglazuurd sieraardewerk. De terracotta-steen was, hoewel de term dit niet doet vermoeden, in die tijd een betrekkelijk jong materiaal in de Nederlandse kerkebouw en werd voornamelijk gebruikt als bouwornament. Tot die tijd gebruikte men wel kleurige steen, maar deze was of geglazuurd of gepolychromeerd³² en werd vrijwel alleen in het interieur van kerken gebruikt. Cuypers begon hiermee al in het midden van de jaren zestig te experimenteren. We spreken hier steeds over handgemaakte bakstenen. Tussen 1870 en 1880 begon de machinaal geperste steen de uit de hand gemaakte langzaam te verdringen. In die tijd stortte de firma Van de Loo uit Bommel zich in Nederland als eerste op de verbetering van het fabriekaat. Haar aandacht ging toen vooral uit naar de in de katholieke kerkebouw veel gevraagde profielsteen.³³ De aan de kapel gebruikte terracotta profielstenen zijn gladder en natuurlijk veel kunstiger dan de overige ruwe veldbrandsteen. Maar of deze profielsteen machinaal is gemaakt, valt

Afb. 8. Het verdwenen interieur van de kapel van het Savelbergklooster.

moeilijk te zeggen. Opvallend is wel het kleurverschil van de profielsteen, wat op het temperatuurverschil van de veldbrandoven kan wijzen. Ik denk echter dat de steen niet lokaal gebakken is, maar geleverd door een in profielsteen gespecialiseerd bedrijf. In elk geval maakte geen enkele architect in de kerkebouw in Limburg bij het exterieur tot 1880 gebruik van gekleurde steen. De veelgeprezen Cuypers maakt pas vanaf 1884 gebruik van terracotta bij het exterieur van zijn kerken.³⁴ Dus ook dit verwijst het eerst naar Kaijser. Daarmee zou de kapel van het Savelbergklooster een vroeg voorbeeld kunnen zijn van een gebruik van terracotta-profielsteen in de neogotiek van Kaijser. Een ander element is het gebruik van de dakruiter. Kaijser maakte hier graag gebruik van, zelfs bij profane gebouwen als bijvoorbeeld het raadhuis van Heerlen.

De hierboven aangevoerde argumenten blijven naar mijn mening niet in de hypothese steken. Door hun aantal nemen zij in kracht toe. Zolang we de naam van de architect van de kapel niet expliciet in de bronnen kunnen vinden, kunnen we voor de kapel invullen: "Architect waarschijnlijk J. Kaijser. Gebouwd in 1878-1879. Een van de weinige voorbeelden van neogotiek in de stad Heerlen. Voornamelijk klassiek gotische vormen met gebruik van de voor de architect typerend gebruik van kleurige baksteen, geïnspireerd door de Noordduitse baksteengotiek".

Er is tot nog toe alleen gesproken over het uiterlijk van de kapel. Van het oorspronkelijke interieur (zie afb. 8) is niets meer terug te vinden. Dit heeft de tijd niet overleefd. Enerzijds door de zoge-

*Afb. 9.
De kapel van het
Savelbergklooster
(1878-1879), Gast-
huisstraat 45.
(foto: collectie Ar-
chiefdienst Gemeente
Heerlen)*

naamde beeldenstorm uit de jaren zestig als gevolg van de liturgische veranderingen. Anderzijds viel volgens een mededeling van een zuster het hoofdaltaar uit elkaar van de houtworm.³⁵ Willen we in Heerlen nog een glimp opvangen van het zogenaamde neogotische ‘Gesamtkunstwerk’ waarin in- en exterieur in totaliteit en in detail een onderling symbolisch verband hebben, dan moeten we ons (op afspraak) begeven naar de kapel van het tegenwoordige moederhuis aan de Gasthuisstraat nr. 45 (zie afb. 2 en 9). Daar is het prachtige neogotische interieur wel behouden gebleven. Deze kapel is, althans volgens een inscriptie, een ontwerp van de bouwkundige van de congregatie, H. Heijnen.

Vergeeten architectuur

Met de bovenbeschreven voorbeelden van neogotiek, waarbij tevens geprobeerd werd aannemelijk te maken dat de architect van het Savelbergklooster dezelfde is als die van het eerste raadhuis, moeten we voor Heerlen genoeg nemen. Dit brengt mij op een punt waar ik in dit artikel de aandacht op wil vestigen. De twee kapellen en het pand Geleenstraat 55 komen namelijk niet voor op

de (niet officiële) lijst van 'affectieve monumenten in Heerlen', dat wil zeggen op een lijst die is opgesteld om die gebouwen in Heerlen te inventariseren die tot de jongere bouwkunst (na 1850) behoren en die in de toekomst een beschermd monument zouden kunnen worden. Ook staan ze niet vermeld op de Architectuurkaart van Heerlen.³⁶ Hoewel het in de geschiedenis van de Nederlandse of Limburgse bouwkunst, of zelfs in de regio geen schokkende voorbeelden van neogotiek zijn, moet toch niet over het hoofd worden gezien dat deze gebouwen als enige in de stad Heerlen een bouwkunst vertegenwoordigen welke tussen 1850 en 1900 haar hoogtepunt kende en dat zij tekens zijn van een in Nederland nauwelijks nog bestaande katholieke (sub)cultuur. Het is naar mijn mening de moeite waard deze gebouwen te beschermen en te behouden. Doen we dit niet, dan zal men in de eenentwintigste eeuw in Heerlen de negentiende eeuw niet meer kunnen terugvinden. Het zou een belangrijke aanzet tot het behoud zijn als deze gebouwen worden meegenomen in het op dit moment door de provincie uitgevoerde Monumenten Inventarisatie Project 1850-1940.

Volmar Delheij.

*Met dank aan deken F.J.M. Wiertz, drs Wies van Leeuwen van het Cuypers Genootschap, A. Seelen, Antoine Jacobs, pater Hendriks en zuster Marie-Cécile.

NOTEN:

1. Voor een korte uitleg van de neogotiek zie V. Delheij, Het eerste raadhuis in Heerlen (1878-1941): een voorbeeld van een negentiende eeuwse katholieke architectuuropvatting, in: LvH 41(1991), blz. 49-50. Voor een literatuuropgave zie ibidem, 56, noot 16.
2. Illustratief voor deze ontwikkeling is de toename van het aantal huizen. Gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw is dit vrij constant, ongeveer 1.100 huizen. Maar vanaf de eeuwwisseling en met name in de periode 1910-1930 neemt het spectaculair toe tot ruim 9.000 huizen. Zie J. Jamar, Stedebouwkundige ontwikkelingen in Heerlen, 1900-1928. Initiatiefnemers en verantwoordelijkheden, in: LvH 38(1988), blz. 71.
3. Ik noem Savelberg steeds Mgr. Savelberg, hoewel hij deze titel in de te bespreken periode nog niet droeg, maar gewoon kapelaan was.
4. Volgens een bijschrift op een postkaart werd dit pand gebouwd in 1872 'in gothischen stijl'. Volgens de kadastrale aantekening werd er in 1869 op bijbehorend nummer een huis verkocht, terwijl een andere kadastrale aantekening van 1877 een niet voltooid 'herbouw' vermeld. Zie Fotocollectie AGH, inv.nr. 11038; AGH, Archief Gemeentebestuur Heerlen 1815-1918, voorlopig inv.nr. 451, kadastrale legger art. 596; ibidem; voorlopig inv.nr. 457, kadastrale legger art. 3999.
5. Jamar, Stedebouwkundige ontwikkelingen, 71.
6. Zie voor deze bureau's H.P.R. Rosenberg, De 19de-eeuwse kerkelijke bouw-

- kunst in Nederland, 's-Gravenhage 1972, blz. 58-59, 61, 102-103.
7. Een archivolt is een boog die in een portaal de geledingen van de portaal-wanden voortzet. In dit geval de voortzetting van de twee paar gebundelde zuiltjes. Een wimberg is een driehoekige bekroning boven venster, portaal en nissen, meestal versierd met hogels (knopvormige versieringen) en be kroond door een kruisbloem. Bij de kapel be kroond door het voetstuk voor een Mariabeeld met daarboven een baldakijn in de vorm van een pinakel.
  8. Zie voor dit raadhuis Delheij, Het eerste raadhuis van Heerlen (1878-1941), blz. 47-56.
  9. J.L. Jansen C&R, Levensschets van den Hoogerwaarden Heer Mgr. Petrus Joseph Savelberg, Stichter en Bestuurder der St. Josephscongregatie van den Derde Orde des H. Franciscus, Heerlen 1909, blz. 81.
  10. Jansen, Levensschets, blz. 82-83.
  11. J.L. Jansen C&R, Mgr. Petrus Joseph Savelberg. Stichter der Kleine Broeders en Zusters van den H. Josef (1827-1907), verbeterd en vervolledigd door H. Mosmans C&R, Heerlen 1928, blz. 55, noot 1.
  12. H. Mosmans C&R, Het leven van Mgr. Savelberg. Een weldoener onzer mijnstreek, z.p. 1937, blz. 89-90.
  13. Archief van het klooster der Kleine Zusters van de H. Joseph (AKKZ), Congregatie II, 5, Register van Acten, zitting dd. 10.01.1880. Aangezien de door Mgr. Savelberg gestichte congregatie een diocesane was, moest hij voor de bouw van een kapel toestemming aan bisschop Paredis vragen. Het archief van het bisdom Roermond bleek geen gegevens daaromtrent te bevatten. De volgende mogelijkheid om gegevens te vinden was het archief van de gemeente Heerlen. Het kon immers zijn dat men toestemming aan de gemeente Heerlen had moeten vragen. Buiten het gegeven dat aanvragen voor bouwvergunningen tot 1948 in dit archief zijn opgeruimd, dateren voor Heerlen de oudste bouwverordeningen van 1885 en de eerste gemeentelijke bouwvoorschriften van 1894. Dus was men niet verplicht toestemming te vragen. Zie hiervoor, Jamar, Stedebouwkundige ontwikkelingen, 70. Bovendien was het een particulier gebouw van de congregatie en geen openbaar gebouw zoals een parochiekerk. Daarom hoefde men ook geen aanvrage tot het Rijk te richten. Van die zijde viel dus ook niets te verwachten. Tenslotte zou het archief van de Kleine Zusters van de H. Joseph uitsluitel kunnen geven, maar andere als in de literatuur gegeven feiten konden niet achterhaald worden.
  14. Mosmans, Het leven van Mgr. Savelberg, blz. 49.
  15. Zie noot 8.
  16. Mosmans, Het leven van Mgr. Savelberg, blz. 47, 84.
  17. AKKZ, congregatie II, 5, Register van Acten, zitting dd. 10.01.1880; Mosmans, Het leven van Mgr. Savelberg, 51, noot 1. De weduwe Cambresy was Johanna Elisabeth Neijssen, geboren 10.01.1832 te Munstergeleen, wonende te Heerlen aan de Emmastraat, overleden in Heerlen op 21.05.1899. Zij huwde op 27.11.1862 te Verviers met Francois Adolphe Cambresy, luitenant-kolonel van de Belgische artillerie te Brussel. AGH, BS Heerlen, Gezinskapper 1795-1920; *ibidem*, Huwelijksbijlagen 1862-1864, nr. 25.
  18. Parochiearchief St. Augustinus Geleen, inv.nr. 3.2.1.1., Afschrift door de gemeentesecretaris van Geleen, schrijven van de ingenieur Van Opstall aan hoofdingenieur Badon Ghijben dd. 09.07.1862.
  19. Voor burgemeester Savelberg zie J.T.J. Jamar, Burgemeestersbenoemingen in Heerlen van 1805 tot 1894, in: LvH 27 (1977), blz. 7-8; L. van Hommerich, Mathias Jozef Savelberg, 1859-1869 1e wethouder, 1869-1894 burgemeester van Heerlen, in: LvH 1951, blz. 24-26. Volgens Mosmans was M.J. Savelberg sedert de oprichting in 1861 president van de St. Vincentius-vereniging in 1861 in Heerlen. Van Hommerich noemt hem echter noch als lid, noch als president van die vereniging. Zie Mosmans, Het leven van Mgr. Savelberg, blz. 4; verg. L. van Hommerich, Honderdjarig bestaan der St. Vincentiusconferentie van de hoofdparochiale St. Pancratiuskerk, 1861-1961, in: LvH 10(1961), blz. 141-162.

20. Van Hommerich, St. Vincentiusconferentie, blz. 144; Mosmans, Het leven van Mgr. Savelberg, blz. 23.
21. Mosmans, Het leven van Mgr. Savelberg, blz. 34, 8; J. Damen e.a. (red.), Rolduc 1843-1943, Kerkrade 1948, blz. 187.
22. Dit zijn Pierre Cuypers (1827-1921), Karel Weber (1820-1908), Francois van Schoubrouck (1832-1870) en Antonius Cornelis Bolsius (geb. 1839). Andere architecten behalve Kaijser die neogotiek gebruikten, zijn tot ongeveer 1890 in Limburg niet werkzaam. De meer lokaal opererende architecten zijn in de periode 1850-1865 met name door de eerste twee genoemden in de kerkbouw en andere projecten van die categorie uit de markt geconcurrerd en zijn nauwelijks een voor de hand liggende mogelijkheid. Na 1865 zijn Cuypers en Weber bijna niet meer actief in Limburg. Francois van Schoubrouck, die de kerk van Waubach (1868-1877) ontwierp, sterft plotseling in 1870. Bolsius treedt dan op als een soort overgang van de generatie Cuypers en Weber naar een jongere lichter als hij kerken in Ohé en Laak (1865-1867) en Doenrade (1871) ontwerpt en uitvoert. Daarna vernemen we nauwelijks nog iets van deze architect. Zie hiervoor P.V. Delheij, Waar in den aardschen klei een hemelsch denken speelt. Voorlopige schets van de neogotische kerkenbouw in de huidige provincie Limburg 1853-1900, doctoraalscriptie KU Nijmegen 1988, passim (typoscript aanwezig bij de Archiefdienst Gemeente Heerlen)
23. Zie hiervoor J.T.J. Jamar, Gemeentehuizen in Heerlen, in LvH 31(1981), 81-92; Delheij, Het eerste raadhuis van Heerlen (1878-1941), blz. 47-56.
24. Delheij, Het eerste raadhuis van Heerlen, blz. 47-53.
25. Voor de herleving van de kerkelijke kunst in Nederland zie G. Brom, Herleving van de kerkelijke kunst in katholiek Nederland, Leiden 1933; voor de opkomst van de religieuze congregatie in de vorige eeuw zie A.J.M. Alkemade, De religieuze congregaties, in: Spiegel Historiae 13(1978), 759-764; voor hetzelfde waarin de congregatie van de Heerlense Kleine Zusters specifiek ter sprake komt zie P.T.M.J. Romijn, Een revolutie in de kloosterwereld. De wordingsgeschiedenis van de negentiende-eeuwse zustercongregatie vanuit een anthropologisch perspectief. Haar opkomst en ontwikkeling in Limburg, dissertatie VU Amsterdam 1989.
26. Delheij, Het eerste raadhuis van Heerlen, blz. 48.
27. AGH, Notulen gemeenteraad 1872-1897, vergadering 29 mei 1877.
28. Mosmans, Het leven van Mgr. Savelberg, blz. 89-90; Jansen en Mosmans, Mgr. Petrus Joseph Savelberg, blz. 55, noot 1.
29. Jammer is het dat de aankondiging van de inwijding van de kapel in de Limburger Courier van 18 juni 1879 de architect niet vermeldt, net zo min als deze dat doet voor de inwijding van het raadhuis in de uitgave van 21 juni 1879.
30. AKKZ, Congregatie VII, 2.
31. S. ter Kuile, Basiliek 'Onze Lieve Vrouw van het Heilig Hart' te Sittard. Haar plaats binnen de neo-gotiek in Nederland, in: Historisch Jaarboek voor het Land van Zwentibold, 6(1985), blz. 146; Rosenberg, De 19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland, blz. 63.
32. Veelkleurige, niet figurale, beschildering van gebouwen en bouwdelen.
33. A. Weissman, De gebakken steen, Amsterdam 1906, blz. 107-108.
34. Rosenberg, De 19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland, blz. 48.
35. Schriftelijke mededeling rector Hendriks, juli 1987.
36. N. Bisscheroux, P. Groenendijk en E. Pasveer (red.), Architectuurkaart van Heerlen, Heerlen 1987.

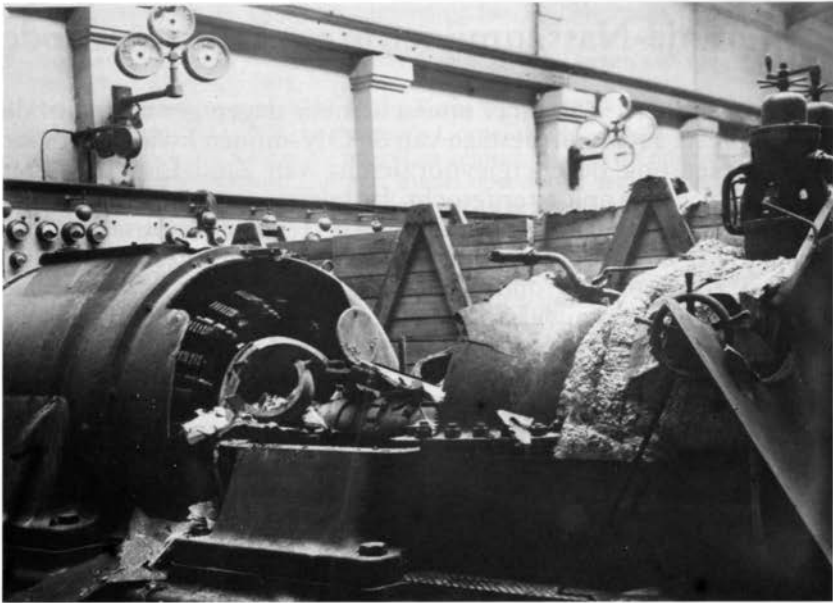
De Oranje-Nassaumijnen in een kritieke periode

In september 1944 zijn er uiterst kritieke dagen geweest voor de ON-mijnen. Het voortbestaan van de ON-mijnen kwam in gevaar en daarmee ook de energievoorziening van Zuid-Limburg. Het Duitse leger was op de terugtocht. Er heerste een enorme chaos in de steden en dorpen in Zuid-Limburg. Treinen en bussen reden vrijwel niet en mede daardoor was de personeelsbezetting van de mijnen, zowel ondergronds als bovengronds, uiterst minimaal. De kolenwinning lag vrijwel stil en het was voor de mensen op de ON I een grote opgave om de bemaling van het ondergrondse bedrijf en de brandstofvoorziening van het ketelhuis en de electriciteitsproductie ten koste van alles in stand te houden.

Op 8 september 1944 werd door de Feldgendarmmerie en de SS Leibstandarte Adolf Hitler onverwachts het bovengronds bedrijf geheel uitgekamd. Dat betekende dat de aanwezige personeelsleden (van ingenieur tot arbeider) inclusief de ontwapende mijnpolitie onder bedreiging met vuurwapens werden samengedreven en in lange rijen opgesteld voor het hoofdkantoor voor controle. Bovengronds mochten alleen de stokers in de ketelhuisen 3 en 4 en de machinisten in de elektrische centrales 1 en 2 op hun post blijven. Wel waren meerdere personeelsleden aan de razzia ontsnapt en een aantal van hen was in werkplaatsen en wasserijen ondergedoken. Ook de pompmachinist van het ondergrondse bedrijf en de machinist van de ophaalmachine van schacht 3 moesten zich melden, na de pompen en de ophaalmachine te hebben gestopt.

Uit de rijwieltkelder kwam vervolgens een Duitse majoor in gezelschap van enkele andere officieren, die het personeel beval in Gulpen loopgraven te gaan graven. Voor het transport stonden bussen gereed. Aanvankelijk werden ook de pomp- en ophaalmachinist gedwongen plaats te nemen in de autobus, maar dankzij het krachtdadig optreden van hoofdingenieur Freling mochten zij de bus weer verlaten, zodat de bemaling ondergronds weer hervat kon worden.

Nu kan het niet-bemalen van een mijn snel ernstige problemen opleveren (de continue capaciteit van de bemaling op de ON I was 11.000 liter per minuut!); tevens is het verbreken van de liftverbinding tussen het ondergronds en het bovengronds bedrijf absoluut onaanvaardbaar, zolang er mensen ondergronds zijn. En er waren op die bewuste 8ste september 1944 -ondanks de geringe bezetting- toch nog tientallen mensen ondergronds, die van de buitenwereld dreigden te worden afgesloten. Zoals reeds gezegd, wist hoofdingenieur Freling echter met grote overredingskracht de Duitse majoor ervan te overtuigen dat zowel de ophaalmachinist als ook de pompmachinist naar hun post moesten terugkeren. Dat gebeurde dan ook, waarna de bussen richting Gulpen vertrokken.

De verwoeste turbogenerator 5 op 13 september 1944.

Ouders en familieleden werden later door ON-employés op de hoogte gesteld van de gedwongen tewerkstelling in Gulpen. Met spanning werd door hen 's avonds op de terugkeer van het mijnpersoneel gewacht.

De derde dag verschenen velen niet meer op het appèl 's morgens om 8 uur bij de autobussen, die voor het hoofgebouw van de ON I geparkeerd stonden. De chaos in Gulpen en Heerlen, veroorzaakt door het vluchtende leger, was enorm en dus was onderduiken een juiste keuze. De laatste groep van de ON, die die dag nog in Gulpen aan het graven was, is te voet naar Heerlen teruggekeerd, omdat de autobussen verdwenen waren.

Toen op 8 september de autobussen naar Gulpen vertrokken, was het duidelijk dat niet alle samengedreven personeelsleden in de autobussen vervoerd konden worden, maar de reeds genoemde majoor had nog wel ander werk voor hen in petto. Om nog wat meer mankracht ter beschikking te hebben, werden de woninggroepen Beersdal en Husken "uitgekamd" en aldus werden meerdere ON-mensen onder dwang en begeleiding naar de ON I gebracht.

Nu kon het ontmantelen en het leegroven van de centrale magazijnen op de ON I gestart worden. Hulp aan de toezichhoudende en rovende Duitsers verleenden helaas op spontane wijze mensen met een lang dienstverband bij de ON-mijnen, te weten: Duitsers, al of niet behorend tot de "Schutzgruppen" en NSB-ers. De gestolen inventaris werd met legerauto's naar Duitsland vervoerd.

Het leegroven van de magazijnen betekende voor de bedrijfsleiding een grote slag; ook de werkplaatsen ontkwamen niet aan roof (lastrafo's, meetinstrumenten etc.). Vooral het niet meer ter beschikking hebben van reservemotoren van de hoogst noodzakelijke en kwetsbare installaties zoals omvormergroepen van de ophaalmachine, hulpgroepen van turbogeneratoren en compressoren, condensaat- en koelwaterpompen, en hijs- en grijpmotoren van de brandstofkranen was voor de bedrijfsleiding en de uitvoerende technici een zeer grote zorg en bezorgde hen een gevoel van machteloosheid bij eventueel optredende bedrijfsstoringen. Spontaan aanbod van hulp door andere mijnbedrijven en fabrieken voor het ter beschikking stellen van de onmisbare reservemotoren bracht geen oplossing, omdat het aangeboden niet passend was of te maken was voor de ON-situatie, ondermeer door de ver doorgevoerde normalisatie naar fabriekaat, spanning, vermogen, ashoogte en fundatie. Uit de magazijnen werden ook zeer grote hoeveelheden laselektroden gestolen; later zou blijken dat deze roof ernstige gevolgen zou hebben voor de reparatie van turbogenerator 11.

Na de oorlog is het een speciale missie onder leiding van kapitein ir. Opfergeld van de Laura/Julia en Vereniging gelukt -na overleg met de geallieerde bezettingsautoriteiten- in Duitsland heel wat gestolen magazijngoed op te sporen en naar de beroofde mijnen in Limburg terug te brengen. Het eerste transport kwam op 7 augustus 1946 ons land binnen. Het bestond uit negen volgeladen vrachtauto's; aan de terugkeer werd een feestelijk tintje gegeven. De versierde vrachtauto's werden door de "beheerder van de mijnen", dr. ir. Groothof, in het bijzijn van ir. Fock van de Domaniële Mijn, op het hoofdkantoor der Staatsmijnen in Heerlen met de leider van het opsporen van de gestolen goederen, ir. Opfergeld, ontvangen onder het uitspreken van dankwoorden namens de mijnbedrijven.

Maar nu weer terug naar de dagen direct na 8 september 1944. De razzia op de ON I en in de woninggroepen Beersdal en Husken voor het graven van loopgraven in Gulpen en het leegroven van de centrale magazijnen was nog maar een simpel voorspel van wat de ON van de Duitsers nog meer te verwachten had. De geallieerde legers kwamen steeds dichterbij en de spanning steeg bij de vluchtende Duitsers. Hun terugtocht moest blijkbaar gesigneerd worden met vernietiging van have en goed van bedrijven, van fabrieken etc. Op de fatale avond van de 13de september 1944 arriveerden rond 21 uur de Duitsers met hun Sprengkommando op de ON I en begaven zich naar de elektrische centrale 1 en 2. Zij werden ook deze keer weer geholpen door de reeds eerder genoemde Schutzgruppen; voorbereidingen werden getroffen om de turbogeneratoren op te blazen. In de centrale 1 en 2 waren acht turbogeneratoren geïnstalleerd met een gezamenlijk vermogen van 39,2 MW en twee turbo-compressoren, elk met een capaciteit van 60/70.000 m³/h bij 5/6 ato. De dienstdoende machinist en schakelbordwachters stelden de

ORANJE-NASSAU POST

MEDEDELINGEN

REDACTIE: AFD. PERSONEEL & SOCIALE ZAKEN, TELEFOON No. 424
HEERLEN, TOESTEL No. 232, BUITEN
KANTOORTIJD No. 3252, HEERLEN

VOOR HET PERSONEEL VAN DE N.V. MAATSCHAPPIJ TOT
EXPLOITATIE VAN LIMBURGSCHE STEEN-OKERMIJNEN,
GEMAARD ORANJE-NASSAUMIJNEN, HEERLEN

NADruk OF OVERNEMING VAN DEN
INHOUD OF EEN GEDEELTE DAAR-
VAN IS ALLEEN MET TOESTEMMING
VAN DE REDACTIE GEOORLOOFD

AAN ONS PERSONEEL

Nu onze mijnszets en hun naaste omgeving van de bezetters gezuiverd zijn en wij onze vrijheid van handelen wederom grotendeels herkrigen hebben, meenen wij ons tot U allen, arbeiders en beambten, te moeten wenden.

Op de eerste plaats betuigen wij ons hartelijk medegevoel met de valen onder U en Uw gezinsleden, die slachtoffers zijn geworden van oorlogshandelingen en andere vijandslike geweldsdaeden. Voor zoover in de jaren, die achter ons liggen, hulp verleend kon worden, hebben wij gedaan wat mogelijk was om de ontstane noodden te lenigen. Wij verzekeren U, dat wij ook in de toekomst een open oog ervoor zullen blijven hebben.

Ons bedrijf, het bedrijf van ons aller broodwinning, is door den medeogenloosen bezetter zwaar getroffen. Het grootste gedeelte van de electricische energievoorziening is door den vijand door een geaffineerde verwoesting lam gelegd, terwijl het overgrote deel van onze magazijn- en andere voorraden door hem is ontvreemd.

Het stemt tot groote dankbaarheid en voldoening, dat naast de bedrijfsleiding ook meerdere arbeiders en beambten hebben medegewerkt, dat onze mijnen niet geheel of althans niet voor zeer langen tijd onbruikbaar zijn geworden.

Geruime tijd zal noodig zijn om onze mijnen weer volop in bedrijf te stellen. Dank zij de toewijding en de opofferingen van velen zijn wij zoover gevorderd, dat de werkzaamheden voor een groot gedeelte kunnen worden hervat. Met vol vertrouwen richten wij ons dan ook tot allen, die niet door overmacht verhinderd zijn, om het werk wederom op te nemen.

Thans gaan wij, in overleg met en in den geest van de Nederlandse Regeering en het Geallieerd Opperbevel, werken voor een nationaal doel bij uitnemendheid: de kolievoorziening van Nederland. In samenwerking met de andere mijnen zullen wij een basis gaan leggen, waarop de naaste toekomst van ons land t.w. zijn industrieel apparaat, zijn electriciteits- en voedselbedrijven, zijn warmtevoorziening, zal zijn gebaseerd.

Wij kunnen onze dankbaarheid en onze vreugde, dat wij onze vrijheid hebben herkrigen niet beter uiten, dan door de handen in orde en zelflicht weer aan den ploeg te slaan, ditmaal uitsluitend in ons aller belang en in het belang van ons dierbaar Nederland.

Wij begrijpen, dat er in ons bedrijf naast de vele technische moeilijkheden ook verschillende vraagstukken zullen rijzen, die U allen betreffen. Wij stellen ons voor deze in overleg met U in een geest van onderling vertrouwen op te lossen. Daar toe zal, zooals reeds gisteren werd medegedeeld, o.m. zoo spoedig mogelijk, op elken mijnszets een Commissie van Bijstand worden ingesteld, bestaande uit 3 arbeiders en 2 beambten.

En nu eendrachtig voorwaarts!

Mijnwárkers, het Vaderland rekent op ons, wij zullen allen zachten dit vertrouwen waardig te zijn.

De Directie
Heerlen, 26 September 1944.

GROOTE VREUGDE

vervult ons, nu het eerste nummer na de bevrijding kan verschijnen.

Ons mededeelingsblad is in oorlogstijd geboren. Wij hebben getracht het met de beschikbare middelen aan zijn doel te doen beantwoorden. Hoewel het moeilijk viel, meenen wij erin gestaat te zijn. Het was niet altijd even gemakkelijk langs alle mogelijke beperkingen, beperkingen a.d. heen te glippen, om een wij en vrank blad onder de ooggen van ons personeel te brengen, dat in de donkere oorlogjaren den band tusschen ons personeel in stand kon houden.

Om te voorkomen dat de bezettende overheid of haar trawanten misbruik van ons blad zouden maken, hadden wij het 1 karakter van niet-periodieke mededeelingen gegeven, zoodat de verschijningsdatum niet vooral vaststond. Dat was ook de reden, waarom ons blad zich wist te onttrekken aan de verboden waaraan het eene personeelsblad voor, het andere na in ons land ten offer viel.

Uiteraard hebben wij ons in ons blad beperkingen moeten opleggen, de juiste nationale toon hebben wij, naar wij meenen, nog altijd kunnen treffen.

En nu kunnen we dus schrijven wat hart en verstand ons ingeven, nu kunnen we — voorloopig nog op bescheiden wijze — verder werken aan het smeden van den band tusschen alle gedeelten van ons personeel.

Wij reppen meer nog dan in het verleden de hulp in van allen, die iets te zeggen hebben. Laat ons orgaan de spreekbuis worden, die zich ten doel stelt ons personeel voor te lichten omtrent het vele dat in onze bedrijven gebeurt of te gebeuren staat, op technisch, economisch, en vooral op sociaal gebied. Ons personeel moet weten waarom het werkt, welke problemen zich daarbij voordoen en hoe zij gezamenlijk de middelen kunnen vinden om ze op te lossen.

Daarom eendrachtig in vrijheid voorwaarts!

Redactie

Bekendmakingen

ARBEIDSTUJEN EN LOONEN

Onder voorbehoud van regelingen, welke door de Overheid ter zake mochten worden getroffen, wordt het volgende medegedeeld:

1. De werktijden van 9 Mei 1940, voor ondergrondse ook de zee-wige Zaterdag, worden hersteld behoudens noodzakelijke uitzonderingen, welke aan het betrokken personeel bekend worden gemaakt.

2. Over in verband hiermede te treffen loonregelingen alsmede over de uitkeering aan degenen, die door oorlogsomstandigheden deze maand een of meerdere dagen niet hebben kunnen werken, zullen spoedig nadere mededeelingen volgen.

De Directie

Heerlen, 22 September 1944.

LOONBETALING

Op Maandag 25 September 1944 zal een uitbetaling worden gedaan aan alle arbeiders, met uitzondering van hen, die door het bedrijf geschorst zijn.

Deze uitkeering geschiedt in voorschot op de afrekening over September.

Eerste nummer van de Oranje-Nassau Post na de bevrijding, waarin de directie uitsprekt hoe het voortbestaan van de ON-mijnen in gevaar gekomen was door de vernietigingen in de electriciteitscentrale.

hoofdingenieurs Freling, Van de Grinten en Omers op de hoogte van de bedoelingen en voornemens van het Sprengcommando en deze kwamen direct naar de centrale.

Wat een moeite, overredingskracht en argumenten het de

bovengenoemde personen van de ON heeft gekost om het bedrijf voor algehele en totale vernietiging te sparen, laat zich met geen pen beschrijven. Dat zij daarin uiteindelijk geslaagd zijn, zal geboekstaafd blijven als een daad van groot belang, die belangrijke consequenties zou hebben voor de ON-mijnen, PLEM en de gemeente Heerlen. Zij bereikten bij het Sprengcommando dat turbogenerator 7 (3 MW) en de zeer oude turbogeneratoren 1 en 2 (machines voor een museum), elk met een vermogen van 1,25 MW, gespaard werden voor algehele vernietiging. In totaal resteerde er dus nog slechts een beschikbaar vermogen van ten hoogste 5,5 MW!

De overblijvende turbogeneratoren 4, 5, 6, 8 en 11 met een totaal vermogen van 33,7 MW zouden echter worden opgeblazen. De twee turbocompressoren stonden niet op het lijstje van het niets ontziende en alles vernietigende Sprengcommando en werden dus gespaard. De machinisten ontvingen van de Duitsers de opdracht om de in bedrijf zijnde turbogeneratoren te stoppen (behalve dus turbo 7). Daarna bracht het Sprengcommando de explosieven, afgedekt met zakken zand, aan op de koppeling tussen turbo en generator en het opblazen van de uitgezochte turbogeneratoren nam vervolgens een aanvang.

De catastrofe was onbeschrijfelijk. De stroomlevering aan het eigen bedrijf en aan de gemeente Heerlen viel uit. De ravage was vooral in de centrale 1 enorm. Het schakelbord met meetinstrumenten, met de synchronoscoop en met de BBC snelregelaars was zeer ernstig beschadigd; het glas in het dak eenvoudig weggeblazen. De eerste uren na het opblazen was het absoluut onmogelijk deze schakelruimte binnen te gaan om urgente schakelingen te verrichten. In deze ruimte was een enorme en zeer dichte beton-stofwolk binnengedrongen. Er was totaal geen zicht op de naast elkaar liggende hoogspanningscellen; turbo- en kabelnummers waren door de stofwolk niet te ontdekken! Isolatoren, scheidings- en olieschakelaars evenals meettransformatoren waren met een dikke laag stof bedekt en het is nog steeds een raadsel dat er geen overslag en doorslag is opgetreden, speciaal aan de 10 kV-zijde!!

Na lang overleg werd besloten om de turbogeneratoren 1 en 2 in bedrijf te nemen, elk zoals gezegd met een vermogen van 1,25 MW. Het waren zoals reeds eerder vermeld "museum-stukken". Dat deze twee units te zijner tijd nog eens als volwaardige en vooral onmisbare machines een bijdrage zouden leveren aan onze electriciteitsopwekking en electriciteitsproductie, daaraan geloofde zelfs de grootste optimist niet. De toekomst zou anders leren.

Het parallelschakelen verliep moeizaam vanwege de beschadigde synchronoscoop en vanwege het niet optimaal functioneren van de BBC-aandrijfkoppen van de olieschakelaars. Alvorens de generatoren 1 en 2 op het net bij te schakelen, werden eerst de olieschakelaars en de synchronoscoop getest met de scheidingschakelaar uit.

Dat de turbogenerator 7 in bedrijf is gebleven tijdens de explosies

bij de andere turbogeneratoren is onvoorstelbaar. Wegvliegende brokstukken drongen door in de glaswolisolatie achter de overbelastingskleppen en het gietijzeren bovenstuk van de turbine ontving een "schampschot".

De electriciteitsproductie van de centrales 1 en 2 was nagenoeg lamgelegd.

Na opname en inventarisatie van de schade aan het beschikbare vermogen, aan de schakelapparatuur en de beveiligingsrelais werd een lijst van de belastingen van de vier ON-mijnen samengesteld, die onder alle omstandigheden van energie voorzien moesten worden zoals:

ophaalmachines (1 op ON-I, 2 op ON-III, 1 op ON-IV),
bemaling
mijnventilatoren (1,85 MW),
brandstofvoorziening ketelhuizen,
persluchtvoorziening (motoren hulpgroepen turbocompressor),
verlichting (belasting op minimum schakelen),
pompstations "in de Koning" (Voerendaal) en "Heideveld" (Heksenberg) voor suppletie drinkwater aan de gemeente Heerlen.

Aangaande het PLEM-schakelstation gelegen aan de Gasthuisstraat 23 te Heerlen werd besloten dit zo mogelijk van energie te voorzien in verband met levering aan het GEB van de gemeente Heerlen.

De vernielingen in de electriciteitscentrales vonden niet alleen bij de Oranje Nassau-mijnen plaats maar o.a. ook op de centrale van de Staatsmijn Maurits. De electriciteitsvoorziening in Zuid-Limburg werd tot een uiterst minimum teruggebracht want de geallieerde opmars moest maximaal vertraagd worden!

Hieronder volgt een vergelijking van het beschikbare vermogen in Zuid-Limburg vóór de vernielingen op de mijnen en erná.

Beschikbaar vermogen en verdeling van de belasting.

a. Belasting 12 september 1944

De totale belasting van de centrales Staatsmijnen, ON-mijnen, Laura en Julia, en de Willem-Sophie was op 12 september 1944: 125-127 MW. (De belastingen zijn 5 minutenbedragen.)

b. Belastingverdeling 12 september 1944:

Staatsmijnen	80 MW, waarvan 20 MW voor het SBB
ON	12 MW
Laura en Julia	8 MW
PLEM en Willem-Sofie	27 MW

---

127 MW

c. Na de vernietiging van de turbogeneratoren was nog ter beschikking aan geïnstalleerd vermogen:			
Staatsmijnen:	Maurits	30 MW	
	Emma	6 MW	
	Wilhelmina	5 MW	
		41 MW	41 MW
Laura en Julia			5 MW
ON			5,5 MW
Domaniale (via kabelverbinding Willem-Sophie)			1 MW
Totaal			52,5 MW
De KNP Maastricht leverde centrale Bressoux (België) (via de PLEM)	1 MW		
	1 MW		
	2 MW		2 MW
Totaal ter beschikking			54,5 MW

Na aftrek van de belasting van het SBB van ± 20 MW en van de belastingen van de ENCI en de SODA fabriek in Herten zou de "oude" belasting ± 100 MW hebben bedragen. Na 13 september was er dus maximaal $\pm 54\%$ productievermogen beschikbaar zonder enige reserve, waarbij nog niet eens rekening gehouden is met de belastingpieken van de ophaalmachines. Het beschikbare vermogen werd pondsgewijze verdeeld. Bij het defect raken van een der turbogeneratoren zou het verminderde vermogen naar rato opnieuw berekend en verdeeld worden.

In de schakelwacht van de centrale 2 van de ON I in Heerlen werd een post continu bezet als energie-crisisteam, waarvan de auteur deel uit maakte. De pompmachinisten op de mijnzetels ontvingen de zeer dwingende instructie dat alleen gepompt mocht worden met toestemming en in overleg met genoemde post. De schakelwacht fungeerde als distributiecentrum voor het overgebleven schamele vermogen van 5,5 MW. Soms moest zelfs het motorvermogen gereduceerd worden door aan de pompmachinist opdracht te verstrekken, de persafsluiters te "knijpen". Het illustreert dat elke kW voor gebruik op een weegschaaltje gelegd moest worden, en dat de centrale post met de pompmachinisten een grote verantwoordelijkheid had. Het risico was aanwezig dat de turbogenerator 7 van het net afgeschakeld zou kunnen worden door de maximaalrelais wegens overschrijding van de totale belasting. In de schakelwacht was ook een telefoontoestel van het eigen telefoonnet (telefooncentrale) van de PLEM, waardoor regelmatig met de PLEM-employé in het nog niet-bevrijde Venray contact onderhouden

werd om berichten en het laatste nieuws uit bevrijd Zuid-Limburg door te geven.

Tijdens de bezetting van Nederland werd door de Duitsers een 150 kV-lijn aangelegd tussen Jupille (Luik) en Brauweiler (Keulen) waardoor de centrales in België gekoppeld werden met de centrales in Duitsland. Het tracé van deze hoogspanningslijn liep via Schin op Geul, met de bedoeling via een zijtak ook de centrale op de Maurits te kunnen koppelen. De Maurits zou daardoor ook energie kunnen leveren voor de Duitse oorlogsmachine. De uitvoering van dit plan werd echter ernstig vertraagd en was nog niet gerealiseerd toen de Amerikanen Zuid-Limburg binnentrokken.

Omdat ook de centrale van de PNEM in Geertruidenberg door de oorlogshandelingen buiten bedrijf was en er een groot tekort aan brandstoffen was opgetreden, werd besloten om met de meeste spoed de hoogspanningslijn van Schin op Geul naar de Maurits aan te leggen. De PLEM monteerde en voltooide deze hoogspanningslijn; de Staatsmijnen bouwden en installeerden het hoogspanningschakelstation op de Maurits; PLEM en PNEM namen de schakelinstallatie voor hun rekening en de geallieerden zorgden voor levering van twee grote transformatoren, waarvan het vervoer via spoorwegen plaats vond op een kuilwagon van 36 wielen. Door de geallieerden werd een rantsoen aan electriciteit toegewezen uit de Duitse centrales ter grootte van de helft van het aan België toegewezen deel. Aldus kwam de energielevering aan de mijnen en aan de rest van ons land weer langzaam op gang.

J. Wismans

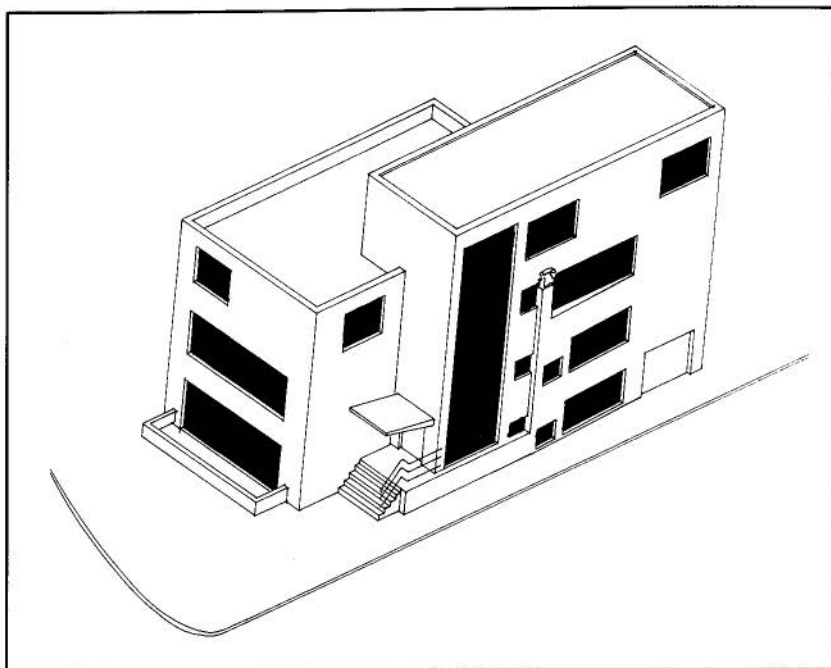
Peutz en zijn Huis op de Linde

Op 26 juni 1991 werd het kantoorpand Huis op de Linde na een renovatie door Coumans Bureau voor Planontwikkeling en Projectmanagement B.V. uit Heerlen weer in gebruik genomen, zestig jaar nadat architect F.P.J. Peutz het heeft ontworpen en het heeft laten bouwen als woonhuis en kantoor voor zichzelf. Dankzij die renovatie schittert het pand nu weer alsof het gisteren gebouwd is.

De naam Peutz is in Heerlen natuurlijk niet onbekend. Nog steeds staan er 57 panden in de stad overeind, die zijn werkzaam leven omvatten van de jaren 1919 tot 1966. Die gebouwen variëren van eenvoudige woonhuizen tot grote openbare gebouwen. De in 1990 verschenen architectuurkaart "F.P.J. Peutz en Heerlen" laat ze alle 57 de revue passeren. Peutz werd op 7 april 1896 in Uithuizen (provincie Groningen) geboren. Katholiek van afkomst als hij was, werd hij door zijn ouders voor zijn schoolopleiding naar Rolduc gestuurd, het katholieke bolwerk bij uitstek. Van 1914 tot 1916 studeerde hij in Delft voor civiel ingenieur maar in 1916 besloot hij over te schakelen naar bouwkunde. In 1919 behaalde hij zijn propedeuse en in hetzelfde jaar ontwierp hij zijn eerste gerealiseerde werk, het landhuis van notaris Wijnands aan de Caumerbeeklaan 80.

In Rolduc had hij kennis gemaakt met Kupka, voor wie hij in 1954 een woonhuis aan de St. Franciscusweg zal ontwerpen. De vriendschap die tussen beiden ontstond, is er mede debet aan dat de noorderling Peutz contacten met Heerlen krijgt. Vermoedelijk heeft Kupka hem in contact gebracht met notaris Wijnands, voor wie hij in 1919 het huis aan de Caumerbeeklaan ontwerpt. Via Kupka komt hij ook in contact met pastoor Nicolaye, de latere deken van Heerlen, die dan nog pastoor is op de Molenberg. Daardoor krijgt hij in 1921 de opdracht om het Zusterhuis en de Bewaaren Huishoudschool en het Broederhuis op de Molenberg te ontwerpen. Maar er was meer dat hem aan het zuiden bond: in Delft had hij zijn latere echtgenote Leonie Tissen uit Maastricht leren kennen, die daar scheikunde studeerde. Volgens de strenge normen van die tijd was het een uitwonende studente niet toegestaan in dezelfde stad te verblijven, waarin ook haar aanstaande echtgenoot studeerde en dus keerde Leonie na een jaar, toen de vriendschap serieuzere vormen had aangenomen, naar haar ouderlijk huis in Maastricht terug. Zijn vrienden en zijn verloofde woonden in het zuiden en dus was het logisch dat hijzelf ook daar zijn domicilie koos.

Op 26 april 1924 vestigde hij zich - komend van Rijswijk - als zelfstandig architect in Heerlen, de stad die hij niet meer zal verlaten en een stad waar hij door zijn bouwen een groot stempel op zal drukken. Aanvankelijk ging hij in de Dautzenbergstraat (op nummer 2) wonen. Twee maanden later - om precies te zijn op 17 juni 1924 - huwde hij in Maastricht met Leonie Tissen. Op 28 juni van

Tekening van het pand door Architectenbureau Peutz b.v.

dat jaar verhuisde het jonge paar naar de Tempsstraat (momenteel Coriovallumstraat geheten) nummer 17. Via de Schoolstraat en de Ceintuurbaan kwam men uiteindelijk op 22 februari 1931 in de Oude Lindestraat terecht. In al deze panden woonde hij niet alleen maar werkte hij ook, totdat het huis Op de Linde in 1954 te klein geworden was om naast het kantoor ook nog eens het grote gezin Peutz te herbergen. Daarom bouwde hij in dat jaar een nieuw kantoor aan de overzijde van de Oude Lindestraat tegenover zijn woning. Alleen zijn studeerkamer en zijn bibliotheek bleven in Huis Op de Linde gehandhaafd. Een jaar na zijn vestiging in Heerlen studeerde hij af als bouwkundig ingenieur aan de T.H. te Delft. Voordien had hij op de Molenberg door de bouw van het Broeder- en Zusterhuis (beide uit 1921) reeds laten zien welke kwaliteiten hij bezat. Via de geestelijkheid kreeg hij zijn opdrachten voor kerken en scholen, waarvan hij er vele in Zuid-Limburg zal bouwen. Een schitterende synthese van beide vinden we op het Bekkerveld in Heerlen, waar hij in 1927 de kweekschool "Maria Immaculata" bouwt (met uitbreidingen in de jaren vijftig) en in 1952 de eerste betonkerk van Nederland, nl. de Annakerk. Kerk en school naast elkaar. Opvallend in de carrière van Peutz is dat hij nooit heeft mogen werken voor Poels en "Ons Limburg". Of dit te wijten is aan de karakters van deze beide sterke persoonlijkheden,

waarbij de een niet voor de ander wilde wijken of aan het feit dat Peutz zich niet kon verenigen "met het bijna dictatoriale fanatisme dat Poels aan de dag legt" (M. Dickhaut, Architect F.P.J. Peutz 1919-1940, Een reis op zoek naar het eigenlijke, Utrecht 1983, blz. 37), zal wel nooit helemaal duidelijk worden. Wel heeft Peutz ook belangstelling gehad voor de sociale woningbouw en in het midden van de jaren vijftig heeft hij voor de bouwvereniging "Heerlen" de flats in het Aarveld en in het Heeserveld ontworpen. Maar een architect van de sociale woningbouw zoals Jan Stuyt was, zal men hem nooit kunnen noemen.

Beter kon Peutz het vinden met de jonge, nieuwe burgemeester van Heerlen die in 1926 was benoemd, nl. Van Grunsven. De rol die Van Grunsven gespeeld heeft in de jaren dat hij burgemeester van Heerlen is (1926-1962), is zeer belangrijk geweest voor de stad. Niet alleen dat hij als burgemeester in een zo lange periode - en dat in een tijd dat Heerlen een stormachtige ontwikkeling doormaakte als gevolg van de opkomst van de mijnindustrie - uiteraard een belangrijke stem in het kapittel had, maar ook zijn visie op stadsontwikkeling en op architectuur mag niet worden onderschat.

De waardering van de gemeente Heerlen voor het werk van Peutz bleek in 1966 toen hem de Burgemeester van Grunsvenprijs werd toegekend, overigens zonder dat men een juryrapport nodig achtte. Zozeer was men van zijn kwaliteiten overtuigd. Peutz overleed op 24 oktober 1974 in Heerlen. Het huis Op de Linde bestaat uit twee bouwmassa's, die in elkaar zijn geschoven. Het ene deel is hoog en ligt aan de Oude Lindestraat en het andere deel is lager en ligt aan de Bekkerweg en sluit nu aan op de bebouwing aan de Benzenraderweg. In 1931 was de bebouwing er overigens nog niet zover naar de Bekkerweg opgerukt (het belendend perceel Benzenraderweg 2 zal pas in 1938 gebouwd worden) maar bij zijn ontwerp hield Peutz toch reeds rekening met de hoogte van het nog te bouwen huis van zijn buurman, waarbij hij zich oriënteerde op de reeds bestaande bebouwing aan de Benzenraderweg. In het souterrain waren de kantoorruimtes, terwijl de begane grond en de tweede verdieping als woonhuis in gebruik waren.

De wanden zijn bepleisterd met grijswitte terra nova; zij harmoniseren wonderwel met de grijs-blauwe staalkleur van de kozijnen, die typisch voor Peutz is.

Bij de ingebruikname van het kantoorpand Op de Linde op 26 juni 1991 door het Bureau Coumans verscheen een kleine brochure, waarin architect Jo Coenen het huis als volgt typeert: "Een stadse woning met kantoor, een mengeling van het traditionele chique, terras-tuin-trap-luifel; en een verbluffende eenvoud." Ieder mens met enig gevoel voor goede architectuur zal het met Coenen eens zijn.

Aan de zijwand aan de Oude Lindestraat is een zeer opmerkelijk detail te bespeuren. De gevel vertoont er twee kleine knikken, die

Huis Op de Linde in geresatureerde vorm. Foto Kim Zwartz, Maastricht.

echter bijna niet in het oog vallen o.a. door het gebruik van een pilaster, waarop het beeld De Bokkerijder van Charles Vos rust. De ramen liggen in één vlak en toch wijkt een gedeelte van de gevel richting voordeur iets terug. De vensterbank van het raam naast de Bokkerijder kent daardoor een teruglopende lijn.

De hoofdingang wordt duidelijk gemarkeerd door het bordes en de grote luifel, die er geen enkel misverstand over laat bestaan, dat hier de ingang gezocht moet worden. In de voordeur zit een smal langwerpige raam met in het midden een klein rond raampje, dat opgedraaid kan worden en het mogelijk maakte om met een bezoeker te praten, zonder dat de deur geopend hoefde te worden.

Aan de achterzijde is de tuin, waarbij Coenen opmerkt dat “het huis de tuin omarmt, die als het ware via de terrassen naar binnen groeit”. Dit is een gevolg van de perceelscheiding op dat punt, die een stompe hoek vertoont. Peutz heeft de buitenmuur een eind laten doorlopen, waardoor inderdaad het effect ontstaat dat de tuin een wezenlijk onderdeel van het huis vormt en er niet los van gezien kan worden. Heerlen mag het bureau Coumans dankbaar zijn dat het pand heeft laten opknappen, waarbij het oorspronkelijke ontwerp gehandhaafd is. Als één pand het verdient om op de officiële monumentenlijst geplaatst te worden, dan is het wel het zestig jaar oude huis Op de Linde.

J.T.J.Jamar

Colmont

Naam, oorsprong en vroegere bewoners

Colmont, bij Ubachsberg, is een gehucht van Voerendaal. De naam Colmont (Coelmont, Kolmont, Koelmont) wordt algemeen verklaard als te zijn geëvolueerd uit het Latijnse “calvum montem”, dat “kale berg” of “kaal gekapte berg” betekent.¹ De naam werd gegeven aan ontgonnen heuvels en hellingen waar soms één of meerdere boerderijen werden gebouwd. Zo ging de natuurnaam over tot nederzettingsnaam. Colmont ligt op een heuvel, die in de richting van Ransdaal, Schin op Geul en Wylre inderdaad volkomen kaal is. De heuvel is ongeveer 180 meter hoog, waardoor Colmont een van de hoogst gelegen gehuchten van ons land is.

We treffen de naam Kolmont ook aan als veldnaam te Vaals. Daar ligt aan de oever van de Selzerbeek een stuk grond dat zo heet. Bij Nyswiller ligt op en tegen een heuvel het Kolmonderbos; de heuvel kan in de loop van de eeuwen bebost zijn geraakt. Ook Kelmont (Calmont) bij Beek is als een kale hoogte te betitelen. Voorts kennen we nog een gehucht onder Overrepen (Belgisch-Limburg) dat Kolmont heet.

De periode waarin het gehucht Colmont bij Ubachsberg is ontstaan is niet met zekerheid te bepalen. De geschiedenis van de oudste nederzettingen op het Limburgse platteland begint in de Frankische tijd.² De grote ontginningen tussen de elfde en veertiende eeuw, die in deze streken van grote betekenis moeten zijn geweest, hebben echter nauwelijks schriftelijke sporen nagelaten. Karakteristiek voor Zuid-Limburg is de kleinschalige aanzet. De oorspronkelijke nederzettingen namen slechts zeer geleidelijk in omvang toe.³ In deze middeleeuwse periode moet ook de hof van Colmont gesticht zijn. De term gehucht is eigenlijk een collectief van het woord hof(stede). Uit de splitsingen van percelen van de hof ontstonden weer nieuwe bedrijven en bedrijfjes.

Dit vrij geïsoleerd liggende gehucht telde in 1526 nog maar drie (!) huizen. Het was het kleinste gehucht van Voerendaal.⁴ Toen was naast de hof van Colmont ook sprake van een “Frambachs goet” en een “Jan Bastart goet”. Voor deze goederen moest de erfpacht (toen nog in natura) betaald worden aan de kerk van Voerendaal.⁵ Terzijde van het gehucht Colmont liep vroeger de middeleeuwse handelsweg Keulen-Maastricht, ter plaatse Karstraat geheten, die via Ubachsberg naar Ransdaal leidde.⁶

Over de oudste bewoners van de hof van Colmont is weinig bekend. Samenhangende gegevens ontbreken. Waarschijnlijk is Lambert von Kolmont, die anno 1418 in de registers van de Keurkeulse Mankamer te Heerlen voorkomt als man (van leen) van de aartsbisschop van Keulen, afkomstig van voormelde hof.⁷ Of dat met Hencken van Coelmont, die in 1410 in bezit kwam van de Ge-

leenhof te Heerlen⁸ en diens zoon Johan, die we tussen 1445 en 1472 aantreffen als schout van Heerlen⁹ ook het geval is, hebben we niet kunnen vaststellen.

In 1451 komen we voorts nog ene Aussem van Coelmont tegen, die dan schepen van het naburige Eys is.¹⁰ Vervolgens verdwijnt de naam geruime tijd uit het zicht. Een eeuw later, omstreeks 1550, ontmoeten we een “Lemken Aussems zu Koelmont van de hoeff van Koelmont”, die aan de kerk van Voerendaal zes vat rogge aan erfpacht verschuldigd is.¹¹ Mogelijk was hij de kleinzoon van bovengenoemde Aussem. De hof had toen de status van pachthoeve.

In het “Register der renten ende incompsten toebehoorende de kercke van Vourendaal”, verschijnen in 1632 onder Colmont de namen van volgende personen: Greet Laumen, Sander Huijnen cum suis, Jan Cleintgens erven, Emont Hamers, Jan Hazeliers, Hendrick Bisschops, Jan Laumen, Reijntgen Crijs, Jan Guerts alias Eijch Jan, Thomas Starmans, Kerst Stallenbergh, Anna Laumen en Lijnse (= Laurentius) Bisschops erven.¹² Hiermee komen oude Voerendaalse families in beeld als Bisschops, Hamers, Huijnen en Starmans. Genoemde Emont Hamers wordt beschouwd als stamvader van de Hamersen van Voerendaal.¹³ Tot op de huidige dag zijn nog steeds families Hamers op Colmont woonachtig.

Jos Crott

NOTEN:

1. P.L.M. Tummers, Romaans in Limburgse aardrijkskundige namen. Assen 1962, blz. 53, 55 e.v., 87, 95.
2. R.C. Hekker e.a., Dorpen stad in Limburg. Ontstaan, ontwikkeling, bescherming en herstel van historische nederzettingen. Zutphen 1981, blz. 11 e.v.
3. J.L.H. Hartmann, De reconstructie van een middeleeuws landschap. Assen/Maastricht 1986.
4. Eg. Slanghen, Statistiek, in: Msg 1 (1879), blz. 3. Volgens een telling van 1526, uitgevoerd in opdracht van de hertog van Brabant, stonden er toen in Voerendaal in totaal 142 huizen, waarvan te Voerendaal-dorp 60; de gehuchten Kunrade 26, Ubachsberg 19, Boschberg 16, Colmont 3, Winthagen 7, Mingersberg 5 en Ten Esschen 6.
5. L. van Hommerich en F. Welters, Gedenkboek Voerendaal 1049-1949, Heerlen 1949, blz. 76, 98.
6. L. Augustus, Wijnstraat of Wijngracht. Het Oostlimburgse tracé van de middeleeuwse handelsweg Keulen-Vlaanderen, in: Msg 92 (1973), blz. 175-194.
7. H. Hoeberechts-Roebroek, De Keurkeulse Mankamer te Heerlen, in: De Limburgse Leeuw 1957/58, blz. 115.
8. H.W.J. Dohmen, De Geleenhof te Heerlen in: Msg 79 (1960), blz. 1-22.
9. P. Peters, De Bestuurders van Heerlen, in: Mijnennummer 1936, blz. 192.
10. H.M.C., Schepenen van Eys in 1451, in: Msg 54 (1934), blz. 42.
11. Gedenkboek Voerendaal, blz. 79.
12. Idem, blz. 97, 98.
13. H. Hamers, Ubachsberg en zijn omgeving. Ubachsberg 1973, blz. 15.